

ARTUR KOROBOWICZ – WOJCIECH WITKOWSKI (Lublin)

Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.

I. W trzech rozbiorach Rzeczypospolitej w XVIII wieku Rosja zabrała najwięcej, bowiem jej nabytki terytorialne przekroczyły 460 tys. km², co stanowiło ponad 62% dawnego obszaru państwa z ludnością sięgającą blisko 6 mln osób. Ona też przejęła ziemie będące w Koronie Polskiej dziedzictwem Jagiellonów, pokrywające się w przybliżeniu z terytorium dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dodajmy, iż przeszło sto lat wcześniej skutkiem rady perejeławskiej, traktatu andruszowskiego i „wiecznego pokoju” z 1686 r. Zadnieprze czy też inaczej Lewobrzeże (z Kijowem) znalazły się w granicach Rosji i stały się, obok Zaporoża i Ukrainy Słobodzkiej, załącznikiem kształtowania na południu Imperium Małej Rosji¹. Rosjanie urządzali nowe nabytki na zachodzie państwa, z punktu widzenia podziałów administracyjnych i tworzenia organów zarządu stopniowo i proces ten w zasadzie zakończyli w pierwszym dziesięcioleciu XIX wieku. Jego cechą charakterystyczną było początkowe tworzenie większych jednostek administracyjnych (guberni, bądź tzw. *namiestniczewstw*) i płynność ich granic wynikająca, co oczywiste, z kolejnych zaborów ziem polskich. Widać też było wyraźną dążność do zacierania dawnych polskich podziałów administracyjnych, głównie poprzez rozczłonkowanie obszarów województw, bądź bezpośrednie włączanie ich

---

¹ Rosjanie od końca XVIII wieku zaczęli określać prawobrzeżnych Rusinów, jak i lewobrzeżnych Ukraińców Małorusami, a w oficjalnej nomenklaturze i prasie słowiańskiej zaczął pojawiać się termin jednego „ludu rosyjskiego”. Tylko Austriacy nazywali swych Ukraińców Rusinami. Por. D. Beauvois, *Rzeczpospolita polsko-litewska w XVIII wieku i pięć narodów na jej obszarach w wieku XIX*, w: *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Lublin 2000, s. 277. Także W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław – Ossolineum, 1979, s. 144 i n.

części do istniejących już rosyjskich guberni². Ustabilizowanie rozwiązań administracyjnych nastąpiło po III rozbiore Polski, za czasów Pawła I, a szczególnie podczas panowania Aleksandra I.

I. Rosja ówczesna także przeżyła zmienną i w skutkach trwałą ewolucję zarządu lokalnego. Jeszcze po pierwszym rozbiore Polski funkcjonował wprowadzony przez Piotra Wielkiego podział terytorialny na gubernie, prowincje i dystrykty (powiaty). System ten zmodyfikowała w zasadniczej ustawie gubernialnej w 1775 r. Katarzyna II i w tym kształcie przetrwał on do 1917 roku. Zwiększyła ona ilość guberni (do 51) i podzieliła je na powiaty, a kilka guberni łączono w większe okręgi pod zarządem generał-gubernatorów. Generał-gubernatorstwa powstawały zwłaszcza na terenach nadgranicznych. Z całości urządzanych wówczas terytoriów na zachodnim skraju Imperium, określanych ogólnie właśnie jako „kraj zachodni” wyróżniono trzy obszary: Małoruś, Białoruś i ziemie przyłączone od Polski (*obłasti prisojediniennija*, albo *wozsojediniennija ot Polshi*)³. W pojęciu Małorusi znalazła się Ukraina lewobrzeżna, która od 1796 r. stała się gubernią małorosyjską, a od 1802 r. została przekształcona w generał-gubernatorstwo o tej samej nazwie. W jego składzie znalazły się dwie nowo utworzone w 1797 r. gubernie: czernichowska i połtawska⁴.

Ziemie określane jako Białoruś urządzano przez lat trzydzieści. Ich tron stanowiły obszary zabrane Polsce w konsekwencji zaboru z 1772 r., a zaczęła je organizować Katarzyna II, tworząc gubernie pskowską i mohylewską. Później za Pawła I powstała jedna duża gubernia białoruska, a ostatecznie od ukazu z 27 lutego (st. stylu) 1802 r. powołano gubernie witebską i mohylewską⁵. Natomiast z terenów „odzyskanych” od Rzeczypospolitej po II i III rozbiore, ostatecznie utworzono w latach omawianych sześć guberni: trzy z nich określano jako *sewerozapadnyj kraj* (bądź gubernie litewskie, a trzy jako *jużozapadnyj kraj*. W kraju północno-zachodnim ukazem z 23 kwietnia 1793 r. powołano do życia gubernię mińską⁶. Jeśli zaś chodzi o Wielkie Księstwo Li-

² Tak już zrobiła Katarzyna II po I rozbiore łącząc nowe nabytki z gubernią pskowską. Por. szczegółowo: P.N. Żukowicz, *Uprawlenie i sud w zapadnoj Rosii w carstwowanije Jekateriny II*, w: *Żurnal Ministerstwa Narodnago proswieszczenija*, czast XLIX, fevral 1914, s. Petersburg, s. 290–291.

³ Por. *Obozrenije istoriczeskich swiedenij o sostawlienii swoda miestnych zakonow zapadnych gubernii*, S. Petersburg 1837, izdali M.J. Piergamiem i A.E. Nolde, S. Petersburg 1910, s. 3–4.

⁴ E. Amburger, *Geschichte der Behördenorganisation Russlands vor Peter dem Großen bis 1917*, Leiden 1966, s. 397. Por. także: W. A. Serczyk, op. cit., s. 210.

⁵ E. Amburger, op. cit., s. 393–394; J.A. Nikotin (sost. i izd.), *Stolietnij pieriod (1772–1872) Russkago Zakonodatielstwa w wozsojediniennych ot Polshi guberniach i zakonodatielstwo o jewriech (1649–1876)*, t. 1, Wilno 1886, s. 1 i n. Wszystkie daty dotyczące Rosji podajemy według kalendarza juliańskiego.

⁶ Obok niej na południu utworzono po II rozbiore gubernie braclawską i zaslawską, które w ciągu paru najbliższych lat zlikwidowano.

tewskie, to po upadku powstania kościuszkowskiego Katarzyna II ukazem z 30 października 1794 r., zdecydowała podzielić je na trzy części: wileńską, grodzieńską i kowieńską, by następnie utworzyć z nich gubernie wileńską i słońska⁷. Ten podział zlikwidował Paweł I, tworząc w grudniu 1796 r. jedną gubernię litewską⁸. Ostatecznie za Aleksandra I (2 sierpnia 1802 r.) rozdzielono ją na dwie: wileńską i grodzieńską i ta decyzja okazała się trwałą⁹. Z kolei kraj południowo-zachodni zorganizowano za Katarzyny II i Pawła I. Najpierw 5 lipca 1795 r. powstały gubernie podolska i wołyńska, a w rok później kijowska. W podstawowym ukazie z 12 grudnia 1796 r. Paweł I zreorganizował gubernie podolską, wołyńską i kijowską (obok wyżej wspomnianych mińskiej, litewskiej i białoruskiej), przesuując po raz kolejny ich granice, zwłaszcza wytyczając je dla nowej guberni kijowskiej, lokując ją na prawym brzegu Dniepru. Samo miasto Kijów należące dotąd do guberni małorosyjskiej, zostało z niej wydzielone i stało się stolicą zakładanej guberni¹⁰. Także Paweł I przepisami z 15 stycznia 1797 r. dokonał nowego podziału wszystkich sześciu guberni na powiaty¹¹.

Po traktacie tylżyckim od 15/27 października 1807 r. częścią Rosji stał się osobno zarządzany tzw. obwód (*oblast'*) białostocki, podzielony na cztery powiaty: białostocki, bielski, sokólski i drohiczynski ze stolicą w Białymstoku. Obwód ten istniał do grudnia 1842 r., kiedy to przy przemieszczeniach powiatów w kraju północno-zachodnim, wcielono go do guberni grodzieńskiej¹². W pół roku później, tj. 26 maja 1843 r. dokonano jeszcze jednej reorganizacji tych terenów tworząc gubernię kowieńską¹³.

Ostatecznie więc, po tej dacie, na obszarze przejętym przez Rosję w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej funkcjonowało 9 guberni podzielonych na powiaty: wileńska (7 powiatów), grodzieńska (9 powiatów), kowieńska (7 powiatów), mińska (9 powiatów), witebska i mohylewska (po 11 powiatów), wołyńska, podolska i kijowska (każda po 12 powiatów)¹⁴. Gubernie te grupowane były w generał-gubernatorstwa z silną, wręcz nieograniczoną władzą generał-gubernatorów w sferze administracji, wojska i policji, a także sądow-

⁷ Por. *Chronologiczeskij ukazatel ukazow i prawitelstwiennych rasporiażenij po guberniam Zapadnoj Rossii, Bielorusi i Matorossii za 240 let s 1652 po 1892 god.*, s. 158–170; E. Amburger, op. cit., s. 391.

⁸ P.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija w carstwowanie Impieratora Pawła*, w: *Żurnal Ministerstwa Narodnago Proswieszczenija*, czast LIII, ijun 1916, Petrograd, s. 192–193.

⁹ E. Amburger, op. cit., s. 391.

¹⁰ I.A. Nikotin, op. cit., s. 17–18; P.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 192.

¹¹ P.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 193–200.

¹² I.A. Nikotin, op. cit., s. 21; H. Mościcki, *Białystok – zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 90–95, 152–153.

¹³ E. Amburger, op. cit., s. 391.

¹⁴ Por. obok wyżej cyt. literatury rosyjskiej S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski*, t. 3, Lwów 1920, s. 183. Oczywiście niektóre nadgraniczne terytoria Polski włączono bezpośrednio do dawnych guberni rosyjskich.

nictwa. I tak od 1796 r. do 1912 r. funkcjonowało generał-gubernatorstwo wileńskie, w latach 1823-1856 białoruskie, a od 1830 r. do 1914 r. kijowskie¹⁵. Całokształtem spraw związanych z zarządzaniem byłymi ziemiami Rzeczypospolitej zajmował się powołany w Petersburgu Komitet Guberni Zachodnich, działający do 20 stycznia 1848 roku¹⁶.

Generalnie, w kwestiach ustrojowo-administracyjnych władze carskie, począwszy od Katarzyny II przez całą pierwszą połowę XIX wieku, postawiły sobie za cel w nowo nabytych terytoriach *pierstrojku sistiemy uprawlienija po obrazcu sistiemy uprawlienija w koriennych guberniach Rossii*¹⁷. Będzie to szczególnie widoczne za panowania Mikołaja I, po zgnieceniu powstania listopadowego, i kiedy ideologiczną podstawą działań jego reżimu stanie się sformułowana przez Sergieja Semenowicza Uwarowa tzw. teoria oficjalnej ludowości. Jej podstawą będą hasła „prawosławie, samowładztwo, ludowość” z bardzo silnym akcentem na jedność monarchii, rosyjskość i narodowe samoistnienie. Nic więc dziwnego, że tacy przedstawiciele oficjalnej nauki rosyjskiej, jak historycy Nikołaj Gierasimowicz Ustriatow, Sergiej Michajłowicz Sołowiow (przedstawiciel tzw. „szkoły państwowej”), czy później piszący Dymitr Iwanowicz Iłowajski, wszyscy autorzy monumentalnych historii Rosji jednoznacznie podnosili rosyjski charakter ziem „kraju zachodniego” i uwolnienie ich spod obcego jarzma – albowiem należały one zawsze do ruskiego świata z racji historii i wiary (Sołowiow). Zaś D.I. Iłowajski dodawał, iż „gdy Polacy nie wstąpili jeszcze na historyczną scenę ze swego lesistego i bagnistego zakątka, potężne plemie ruskie swymi odnogami zajmowało już szerokie pasma ziemi na wschód i zachód od Dniepru, na pograniczu świata grecko-rzymskiego, z bliskich kontaktów z którym brało początki kultury klasycznej”¹⁸.

Znalazło to też wyraz w zmieniającej się terminologii na oznaczenie zachodniego skraju Imperium. Były to dla Rosjan, jak wyżej wspomniano, ziemie przyłączone lub odzyskane oficjalnie przez Petersburg nazywane „krajem północno-zachodnim” oraz „krajem południowo-zachodnim”. Określano je też jako gubernie litewskie, białoruskie i ruskie, a nawet początkowo jako „polskie gubernie”. Także w I połowie XIX stulecia odrębność etniczna – oficjalnie nie uznawana – znajdowała odbicie w nazwie „zapadnyje guberni” czy kraj zachodni¹⁹. Wyraźny przełom w kierunku nacjonalizmu rosyjskiego nastąpił od lat czterdziestych XIX wieku. Już w 1840 r. cesarz zabronił używa-

---

¹⁵ E. Amburger, op. cit., s. 391–399. Przed formalnym powołaniem generał-gubernatorstw białoruskiego i kijowskiego terytoria te też miały, często zmieniające się wspólne formy zarządu. Por. też *Istorija gosudarstwa i prawa Ukrainskoj SSR*, t. 1, Kijew 1987, s. 192–193.

¹⁶ I.A. Nikotin, op. cit., s. 30.

¹⁷ *Istorija gosudarstwa...*, s. 192; P.N. Żukowicz, *Uprawlenie i sud...*, s. 295.

¹⁸ Por. K. Błachowska, *Narodziny Imperium*, Warszawa 2001, s. 233–234.

¹⁹ Por. D. Beauvois, op. cit., s. 277.

nia terminologii „gubernie litewskie czy ruskie”, gdyż te określenia sugerowały ich nierosyjski charakter, a polecił stosować wyłącznie zgodne z nazwami poszczególnych guberni²⁰. Dość szybko też, jak zaznaczono, zlikwidowano petersburski oddzielny Komitet Guberni Zachodnich i białoruskie generał-gubernatorstwo, co było wyraźnym dowodem przemian politycznych i ideologicznych caratu wobec terytoriów zachodnich. Od lat sześćdziesiątych, po powstaniu styczniowym pojawiło się nowe pojęcie „Rosja zachodnia”, które miało charakter oficjalny i było lansowane przez rosyjskich nacjonalistów²¹.

Z drugiej strony, jak słusznie podkreśla D. Beauvois, wszystkie ziemie wchłonięte przez imperium zachowywały swoją odrębność, zwłaszcza do powstania 1830–1831 roku. Aż do 1840 r. władze rosyjskie nie zmieniły niczego w wiekowych strukturach polskich: nadal zbierały się 'sejmiki i choć nie odgrywały już roli politycznej, nadal stały na straży lokalnej administracji w języku polskim, posiedzeń trybunałów, własności ziemskiej i wykorzystywania chłopstwa²². Stosunki narodowościowe na tych terenach były nader zróżnicowane. Zaludnienie polskie szacuje się na około 1 mln mieszkańców, z tym że na niektórych terenach było ono przeważające (Wileńszczyzna i Kowieńszczyzna, okolice Mińska, tzw. Inflanty Polskie), na innych nie sięgało 10%. W przeważającej mierze polskie było ziemiaństwo, rodząca się inteligencja i duchowieństwo. W miastach i wsiach znaczny był żywioł litewski, ruski i żydowski. Jeszcze w 1834 r. według spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego, w trzech guberniach południowo-wschodnich szlachtę polską liczone na 410.212 osób, ludność żydowską na 457.547 osób, a chłopstwo ukraińskie na 4.282.439²³. Ponieważ Rosja nie reprezentowała żadnych nowych czy lepszych rozwiązań ustrojowo-organizacyjnych, ani wyższego poziomu intelektualno-kulturowego, to przy oporze polskim i rozbudzeniu aspiracji narodowych ludności miejscowej, czyniło postępy rusyfikacyjne nikłymi. Zaprowadzono rosyjski kalendarz, ruble, nowe miary i wagi, ale liczba osiedlanych Rosjan była minimalna i ciągle pozostawali oni ludźmi obcymi. Duże różnice historyczne, wyznaniowe, kulturowe i językowe pozostawały w tych latach jeszcze skuteczną barierą. Polskość stała się dla Rosjan „czymś podejrzanym” dopiero po powstaniu listopadowym, stąd okres 1831–1863 to czas zasadniczych zmian. To wówczas zdeklasowano liczną, drobną polską szlachtę, sprowadzając ją do specjalnej kategorii chłopstwa zwanej *jednodworca-*

²⁰ *Chronologiczeskij ukazatel...*, s. 495.

²¹ A. Chwałba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 202–203.

²² D. Beauvois, op. cit., s. 277. „Najchwalebniejszą zasadą polityki rządu rosyjskiego jest zachowanie praw i języka prowincji podbitej [...] kształt tylko rządu zastosowano do powszechnej w tym względzie organizacji guberni w państwie rosyjskim”. W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*, t. 1, Wilno 1820, s. 94.

²³ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Kraków 2001, s. 50–51.

mi, niwecząc jej tożsamość i kulturę. Na podstawie ukazu z 22 marca 1831 r., zaczęto konfiskować majątki ziemian czynnie zaangażowanych w powstanie. Uderzono też od razu w instytucje świadczące o odrębności tych ziem. W miejsce specyficznego polskiego sejmiku wprowadzono zgromadzenie szlacheckie z rosyjską strukturą i terminologią. Całkowicie zlikwidowano sieć polskiego szkolnictwa, założonego przez Komisję Edukacji Narodowej i znakomicie rozwijanego w latach 1803–1824 przez Adama Jerzego Czartoryskiego, kuratora szkolnego obszaru dawnych ziem polskich. Jawnie wystąpiono też przeciwko kościołowi katolickiemu, ustalając już u schyłku 1831 r. zasady kasowania klasztorów, a w 1839 r. zlikwidowano kościół unicki. Zaczął się też proces depolonizacji służb cywilnych, zwłaszcza od 1837 r., gdy generał-gubernatorem kijowskim został osławiony Dymitr G. Bibikow²⁴. Ukaz cesarski z 1852 r. zmuszał synów szlacheckich, których ojcowie mieli większe majątki, do służby państwowej.

Mimo represji i często dotkliwych strat, polska szlachta pod względem materialnym miała się zupełnie dobrze. Przez Polaków ziemie zaboru rosyjskiego określane były bądź jako „ziemie zabrane”, bądź też używano terminu ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziemie Rusi. W latach trzydziestych XIX wieku zaczęło się upowszechniać pojęcie kresów bądź też, choć rzadziej, kresów wschodnich. Celnie zaznacza A. Chwałba, iż w XIX wieku „Kresy (pisane obowiązkowo dużą literą) w polskim rozumieniu były zarówno polskimi ziemiami kresowymi, jak i kresami cywilizowanej, łacińskiej Europy. Z czasem *Kresy* stały się pojęciem ideologicznym, wywołującym silne emocje. Było w nim zawarte prawo Polaków do panowania na szerokich obszarach, w tym w imieniu słabiej rozwiniętych narodów kresowych”²⁵. Stąd też musiało być odrzucane przez Ukraińców, Białorusinów, Litwinów czy Łotyszy, dla których dawne wschodnie ziemie Rzeczypospolitej stanowiły kolebkę ich narodowości i centrum narodowej kultury.

II. Przechodząc do omówienia źródeł prawa obowiązującego na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej po rozbiorach, główny nacisk należy położyć na obszary zabrane przez Katarzynę II w latach 1772–1795. Niemniej nie można pominąć guberni małorosyjskich. Wszystkie bowiem te terytoria łączyło jedno: funkcjonowanie, ostatecznie do 1840 r., jako głównego źródła prawa statutu litewskiego a szerzej sądowego prawa litewsko-polskiego. Jeśli w rdzennej Polsce podzielonej pomiędzy dwóch pozostałych zaborców, stosunkowo szybko zaczęto wprowadzać obce prawa, to tylko w zaborze rosyjskim jeszcze przez kilkadziesiąt lat utrzymywać się będzie polsko-litew-

---

²⁴ Por. też cykl ukazów od 30 X 1831 i z 1832 r. wprowadzających „porządek” w zachodnich guberniach m.in. likwidujących dawne polskie urzędy i dających przywileje urzędnikom rosyjskim, czy też częściowo wprowadzające język rosyjski. I.A. Nikotin, op. cit., s. 24–27.

²⁵ A. Chwałba, op. cit., s. 203.

ski system prawa i sądów, mimo tak zasadniczych różnic struktury państwowej i systemów rządzenia. Słusznie jednak zaznacza W. Sobociński, iż przyczyną tego były analogie nie tylko w stopniu rozwoju społecznego Polski i Rosji, ale i w samym prawie sądowym, zwłaszcza na obszarach kresowych²⁶. Dodać do tego należy zmienną, choć generalnie liberalną politykę Pawła I i Aleksandra I, jednak w perspektywie podporządkowaną myśli wyrażonej jeszcze przez Katarzynę II: utrzymanie odrębnego wymiaru sprawiedliwości, a w konsekwencji i prawa materialnego będzie następować *do wriemieni*²⁷.

Rosjanie od samego początku zaczęli określać przepisy funkcjonujące w kraju zachodnim Imperium, jako prawa miejscowe (*zakony miestnyje*). Zgodnie z zasadami państwa carów, mogły one mieć moc prawną na wyraźnie określonym terytorium i w jednoznacznie wskazanych przypadkach, obok obowiązującego prawa ogólnopaństwowego. Zgodnie z oficjalną terminologią definiowano je następująco: *Rossijskaja Impieria uprawliajetsia na twierdych naczałach położitielnych zakonow ot samodierżawnoj własti ischodiaszczich. Zakony w Imperii diejstwujuť ili jedinoobrazno w obszczej ich silie, ili s miestnymi w niekotorych czastiach izmienienjyami; w siem posłedniem smysle oni imienujetsja miestnymi*²⁸. Stąd też od Katarzyny II do ostatniego nabytku w 1808 r., zmieniła się podstawa prawna funkcjonujących norm polsko-litewskich. Odtąd obowiązywały one wyłącznie na mocy wyraźnych ukazów carskich²⁹.

Gdybyśmy chcieli generalnie spojrzeć na losy ustawodawstwa polskiego pod panowaniem rosyjskim do 1840 r. i starali się wytyczyć granicę między wprowadzanym prawem carskim a utrzymywanym dawnym, to wyglądałoby ono następująco. Przede wszystkim przez sam fakt inkorporacji kraju zachodniego, przestało istnieć jako nie dające się pogodzić z ustrojem i formą nowej władzy tzw. ówczesnie ustawodawstwo polityczne, czyli ustrojowo-administracyjne. Był tej dawnej części Polski opierał się o podstawowe prawa Rosji (tzw. *zakony osnovnyje i ucziżdienija prawitelstwiennyja*), głównie w dziedzinie policji, zarządu skarbowego i podatków, jak też administracji (tzw. *ustawy blagoczinyja i blagoustrojstwa*). Pewien wyjątek stanowiły prawa o statusie obywatelskim mieszkańców, głównie szlachty, duchowieństwa katolickiego, które przeżyły utratę niepodległości, choć też w stosunku do

---

²⁶ W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i w Rosji do rosyjskiej reformy sądowej (Zarys historyczno-porównawczy)*, w: *Annales UMCS, Sec. G*, vol. XII, 1965, s. 118.

²⁷ P.N. Żukowicz, *Uprawlienije i sud...*, s. 303–304. Zwraca on uwagę, iż Rosjanie w pierwszej kolejności zamierzali zmieniać system sądów a nie prawo polsko-litewskie.

²⁸ *Obozrienije...*, s. 3.

²⁹ *Ibidem*, s. 31–32 (wykaz poszczególnych ukazów). Por też: P.N. Żukowicz, *Uprawlienije i sud...*, s. 272–303.

nich powoli rozciągano przepisy z 1785 r. o stanach rosyjskich³⁰. Nie zmienia to też faktu utrzymywania wyżej wspomnianych polskich instytucji administracyjnych, ale opierających swoje istnienie na prawach Rosji i woli cesarskiej.

Jeśli chodzi o prawo sądowe, to Katarzyna II i jej następcy generalnie utrzymywali w mocy III Statut Litewski z roku 1588. Tak można sądzić po analizie różnorodnych aktów cesarskich z tej epoki mówiących o jednym Statucie Litewskim, czy też o łącznym prawie polsko-litewskim. Chodzi tu o problem obowiązywania jeszcze po rozbiorach tzw. Statutu Wołyńskiego czyli II Statutu Litewskiego z 1566 r., funkcjonującego po unii lubelskiej w województwach ukraińskich (wołyńskim, kijowskim i bractawskim), jak też na lewobrzeżnej Ukrainie. Należy stwierdzić za J. Bardachem, iż w praktyce od połowy XVIII w. na całej Ukrainie, III Statut jako drukowany i mający powagę prawa posiłkowego w Trybunale Koronnym, zastąpił rękopiśmienny Statut Wołyński.³¹ Katarzyna I i Paweł I nadając w swoim imieniu sankcję III Statutowi Litewskiemu, nie wchodzili w charakter i treść obowiązującego wówczas prawa, zwłaszcza iż proces przyłączania trwał blisko trzydzieści lat i obejmował różnorodne bądź co bądź terytoria. Przyjęcie przez nich podstawowej zasady utrzymania w mocy prawa miejscowego, oznaczało też uznanie statutów koronnych, konstytucji sejmów polskich, wydawanych dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, i choć nie bez wątpliwości, konstytucji o charakterze ogólnopaństwowym. Następnie, uznanie odnośnych postanowień Rady Nieustającej, norm prawa magdeburskiego w miastach, a również różnorodnych praw i zwyczajów lokalnych. Nic więc dziwnego, iż przy braku kodyfikacji prawa polskiego, na plan pierwszy wysuwały się normy III Statutu Litewskiego, a jednoznaczne ustalenie mocy ustawodawstwa szczegółowego, było w omawianych czasach zadaniem nadzwyczaj trudnym³².

Moc systemu prawa polsko-litewskiego została zachwiana na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX stulecia. Wówczas Rosjanie zaczęli likwidować przywileje i uprawnienia z polskich czasów wynikające dla miast z prawa magdeburskiego. Nastąpiło to w guberniach ukraińskich w 1827 r., a w samym Kijowie osiem lat później³³. W 1831 r., na kanwie konkretnej

³⁰ *Obozrieniye...*, s. 30–32. Prawo kanoniczne zachowało swoją moc, natomiast przepisy dotyczące chłopów zostały ujednoczone. Por. też: A. This, *Notice sur la coordination des lois provinciales de l'empire de Russie*, w: *Revue Etrangère et française*, t. 5, 1838, s. 14–15.

³¹ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 62. Także potwierdza to dawna literatura rosyjska (A.E. Nolde, *Oczerki po istorii kodifikacji miestnych graždanskich zakonow*, Wypusk I, S. Petersburg 1906, s. 257) i współczesna ukraińska (*Istoriya gosudarstwa...*, s. 197–198).

³² Por. A.E. Nolde, op. cit., s. 19–23, który podkreślał niemożność ustaleń teoretycznych, jak też problemy praktyki sądowej.

³³ *Istoriya gosudarstwa...*, s. 198.

sprawy sądowej i na wniosek głównego reformatora praw rosyjskich M.M. Sperańskiego, w miejsce norm prawa magdeburskiego w miastach małosyjskich, rozciągnięto przepisy III Statutu Litewskiego i ogólnorosyjskie³⁴. Obok tego, w tymże 1831 r., Rosjanie zdecydowali się na jeszcze bardziej radykalny krok, usuwając w dwóch guberniach białoruskich (mohylewskiej i witebskiej) całkowicie moc Statutu Litewskiego *kak po prawitielstwiennoj tak i po sudiebnoj czasti*, zastępując go przepisami rosyjskimi³⁵.

Jeśli chodzi o prawo materialne, Statut Litewski zawierał normy prawa karnego i cywilnego. Po rozbiorach został on w Petersburgu w 1811 r. wydany oficjalnie w językach rosyjskim i polskim (według wydania polskiego z 1786 r.). Jeszcze raz wydrukowano III Statut Litewski po polsku w Wilnie, a w 1828 r. podjęto decyzję o jego trójjęzycznym wydaniu (po polsku, rosyjsku i białorusku), za podstawę przyjmując teksty białoruski z 1588 r. i polski z 1614 roku³⁶. Prawo cywilne unormowane w III Statucie Litewskim, łącznie z ustawodawstwem szczegółowym, zostało do 1840 r. zachowane w znaczącej mierze w całości. Jak pisał w 1837 r. jego najwybitniejszy ówczesny znawca Ignacy Daniłowicz stało się tak, ponieważ jego normy nie miały związku z władzą polityczną, a przeciwnie utwierdzały więzi społeczne „starego i nowego porządku”, szczególnie w zakresie własności prywatnej i płynących z niej korzyści³⁷. Jednym z wyjątków była ingerencja norm rosyjskich w instytucję małżeństwa. Mianowicie małżeństwa osób wiary prawosławnej, uregulowano przepisami rosyjskimi, a co do małżeństw wyznaniowo mieszanych, wprowadzano odrębne unormowania dotyczące formy zawarcia małżeństwa i wychowywania dzieci w wierze greko-rosyjskiej. Rosjanie generalnie stanęli na stanowisku, iż w „kraju zachodnim” powinny obowiązywać zasady ustalone jeszcze za Piotra Wielkiego w 1721 r., to jest w przypadku małżeństwa z osobą wyznania prawosławnego, ślub miał się odbywać w cerkwi, a dzieci winny być wychowywane także według prawosławia. Potwierdziły to później wyraźnie normy ukaz z 30 września 1830 r. *o brakach lic raznych wier w wozwrieszczennyh ot Polshi guberniach*³⁸. Również ograniczono prawa majątkowe mężatek, w szczególności przez nieuznawanie w prakty-

³⁴ *Chronologiczeskij ukazatel...*, s. 388–391.

³⁵ Tamże, s. 387.

³⁶ Por. J. Bardach, op. cit., s. 69–70, w 1810 r. wydano jeszcze po rosyjsku specjalny słownik do Statutu. *Istorija gosudarstwa...*, s. 197; *Chronologiczeskij ukazatel...*, s. 367–368.

³⁷ *Obozrienije...*, s. 33.

³⁸ Łagodniejsze przepisy z 1803 r. nawiązujące do umowy polsko-rosyjskiej z 1768 r. pozwalającej na wychowywanie chłopców w wierze ojca, a córek w wierze matki, bądź też wszystkich dzieci w wierze ojca w guberniach zachodnich nie zostały wprowadzone. Por. L.E. Gorizontow, *Paradoksy impierskoj politiki: Polaki w Rossii i Ruskije w Polshi*, Moskwa 1999, s. 75–59.

ce sądowej instytucji wiana³⁹. Naturalnie małżeństwa osób wyznania rzymskokatolickiego w pełni podlegały Corpus Iuris Canonici i jurysdykcji kościoła katolickiego. W 1836 r. zostały zmienione przepisy Statutu Litewskiego dotyczące sprzedaży majątków osób małoletnich i wprowadzone zasady przewidziane art. 207 *Sводу Zakonow*. Także szeregiem ukazów z lat 1817–1826, chcąc uzupełnić luki III Statutu, zaprowadzono ogólnorosyjskie ustawodawstwo w zakresie opieki nad majątkami szlacheczkimi⁴⁰. Akty te były już wyraźnie wymierzone przeciwko polskiemu stanowi posiadania ziemi. Z kolei, poza właściwym prawem cywilnym, Rosjanie w 1832 r. zniesli polskie prawo handlowe, tj. konstytucję z 1775 r. o wekslach, zastępując je też normami ogólnopaństwowymi⁴¹.

Natomiast nieco inaczej rzecz się miała z statutowymi normami prawa karnego. Z jednej strony występowało wiele zbieżności w instytucjach karnych obowiązującego w Rosji *Sobornowo Ułożenija* z 1649 r. z Statutem litewskim, z drugiej nie było całkowitego podobieństwa prawa karnego w obydwu kodyfikacjach⁴². Jak zauważono ówczesnie, w odróżnieniu od prawa cywilnego, prawo karne w guberniach zachodnich szybciej „ugięło się przed zasadą, która nie pozwala na istnienie rozbieżności w tej dziedzinie w ramach jednego państwa”⁴³. Jeszcze do czasów Pawła I, funkcjonowało dawne prawo z czasów Rzeczypospolitej, a tenże cesarz silnie podkreślał zamiar utrzymania w mocy praw miejscowych, także w dziedzinie prawa karnego. Między innymi ukazem z 20 kwietnia 1799 r. zabronił w kraju zachodnim wykonywania kary śmierci, według przepisów obowiązujących w Imperium⁴⁴. Z drugiej strony, w 1800 r. wprowadził na tym terenie, rosyjski ukaz z 1799 r. o karach za kradzież. Przewidywał on już m.in. charakterystyczną dla Rosji, w zależności od stanu społecznego, karę knuta połączoną z obowiązkową służbą wojskową lub zesłaniem do robót na Syberię⁴⁵. W dwadzieścia lat później, tj. w 1821 r. karne prawo polsko-litewskie miało już charakter wyjątkowy. Mogło być stosowane tylko w przypadku braku

³⁹ J. Bardach, op. cit., s. 70. Autor ten słusznie podkreśla, iż tylko dalsze badania szczegółowe pozwolą ustalić wzajemne relacje prawa statutowego z zaborczą praktyką sądową w czasie obowiązywania III Statutu. Jako przykład można podać, zatwierdzone przez cesarza wyjaśnienie Rady Państwa o stosowaniu norm Statutu w przypadku działów majątkowych, gdzie spadkobiercami byli małoletni (1816 r.) i stosowaniu terminów 10-letniego przedawnienia (1834 r.), wynikające z konkretnych spraw sądowych dochodzących do Senatu Rządzącego. *Chronologicznej ukazatel...*, s. 296–298, 431–434.

⁴⁰ *Istorija gosudarstwa...*, s. 198.

⁴¹ A.E. Nolde, op. cit., s. 29.

⁴² Por. I. Kwiatkowska, *Prawo karne w kodyfikacji rosyjskiej 1649 roku*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace prawnicze, zeszyt 105, 1984, s. 124–127.

⁴³ A. This, op. cit., s. 14; *Obozrienije...*, s. 31.

⁴⁴ P.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 225.

⁴⁵ Dotyczyło to kradzieży o wartości przedmiotu powyżej 20 rubli. Żydzi i kobiety mieli być zawsze zsyłani na Syberię. Ibidem, s. 225–226.

norm prawa ogólnorosyjskiego⁴⁶. Statut Litewski w części prawno-karnej po właściwie zlikwidowaniu wówczas jego mocy na prawobrzeżnej Ukrainie, Białorusi i Litwie pozostał tylko na Ukrainie lewobrzeżnej. Ale i tam ograniczono jego obowiązywanie poprzez kolejne regulacje ogólnorosyjskie poszczególnych przestępstw. Na przykład w 1828 r., ze względu na łagodność kar przewidzianych Statutem Litewskim, wprowadzono rosyjskie ustawodawstwo o karach za ukrywanie zbiegów, a zwłaszcza ukrywających się chłopów poddanych. Za czyny te przewidziano kary do 25 lat służby wojskowej, w tym do 20 lat w tzw. rotach aresztanckich⁴⁷.

Reasumując, Statut Litewski w połączeniu z szczegółowymi normami z czasów Rzeczypospolitej, mimo wskazanych wyżej zmian, posiadał pełną moc w zakresie prawa karnego na wszystkich terenach zabranych przez Katarzynę II do 1821 r., a w dziedzinie prawa cywilnego na ziemiach zaboru I do 1831 r. i na pozostałych do 1840 r.

Jeżeli cywilne prawo materialne i procesowe z czasów Rzeczypospolitej, zachowywało swoją moc na ziemiach przyłączonych w kolejnych rozbiorach do Rosji jeszcze przez kilkadziesiąt lat, w zasadzie bez zmian, to inaczej było z organizacją sądową. Sądownictwo w zaborze rosyjskim podlegało licznym, mniej lub bardziej radykalnym zmianom, a ponadto w różnych okresach jego organizacja nie była jednolita i różniła się na terytorium kolejnych zaborów.

Decyzja o tymczasowym utrzymaniu na ziemiach włączonych po I rozbiorze do Rosji dotychczasowych sądów, stosujących nadal miejscowe prawo pisane i zwyczajowe, zawarta została już w imiennym ukazie z 16 sierpnia 1772 r., skierowanym do generał-gubernatora białoruskiego Zachara Grigorjewicza Czernyszewa. W pierwszych miesiącach rosyjskiego panowania nic więc nie zmieniło się w stanowym charakterze, w organizacji i funkcjonowaniu sądownictwa, tyle że nakazano sądom wyrokować w imieniu Katarzyny II⁴⁸. Już jednak ogłoszonym 8 maja 1773 r. ukazem senackim, w miejsce sądów ziemskich i podkomorskich powołano niższe – prowincjonalne i wyższe – gubernialne sądy ziemskie, właściwe we wszystkich osobowych i majątkowych sprawach cywilnych szlachty. Sędziów tych sądów wybierała na 4 lata szlachta, przy czym czynne prawo wyborcze przysługiwało właścicielom mającym co najmniej 10, bierne zaś – 20 chłopów pańszczyźnianych. Postępowanie przed sądami ziemskimi toczyło się w języku polskim, w oparciu o dotychczasowe przepisy procesowe i prawo materialne zawarte w III Statucie Litewskim i uzupełniających go konstytucjach sejmowych. Sesje sądów ziemskich trwały od 1 listopada do 1 marca, w czasie pozostałym urzę-

---

⁴⁶ I.A. Nikotin, op. cit., s. 27.

⁴⁷ *Istorija gosudarstwa...*, s. 198.

⁴⁸ I.A. Nikotin, op. cit., s. 4.

dował tylko jeden sędzia, wyznaczony kolejno do przyjmowania skarg i nadzoru nad kancelarią. Instancją apelacyjną dla sądów prowincjonalnych były sądy ziemskie gubernialne, dla tych ostatnich zaś – *Justiz Kolegium* Inflancie, Estońskie i Finlandzkie, w którym w 1774 r. wyodrębniono specjalny Departament dla Guberni Białoruskich. Departament orzekał na podstawie prawa stosowanego w sądzie pierwszej instancji⁴⁹.

Sądownictwo karne oddane zostało organom administracji – kancelariom prowincjonalnym i gubernialnym, które przejęły kompetencje sądów grodzkich oraz komisarzom powiatowym wykonującym w postępowaniu ustnym i z udziałem publiczności jurysdykcję policyjną (kradzieże bydła, kłótnie, bójki itp.). Sądy karne stosowały prawo rosyjskie, zaś postępowanie przed nimi toczyło się w języku rosyjskim⁵⁰.

W miastach zachowano dotychczasowe prawa i ustrój miejski, polski język urzędowania oraz sądy magistratów miejskich, złożone z burmistrza i radnych. Z wyjaśnień do etatów gubernialnych wynika, że magistraty pozostawały pod zwierzchnictwem kancelarii gubernialnych⁵¹. Zachowano również dominialne sądownictwo szlacheckie wobec chłopów w dobrach prywatnych.

Strukturę sądów zbliżoną do ogólnorosyjskiej wprowadzono w dwu guberniach białoruskich w 1778 r. wraz z nową organizacją gubernialną. Dla stanu szlacheckiego utworzono powiatowe sądy ziemskie, w składzie sędziego i 2 asesorów oraz w każdej guberni wyższy sąd ziemski, złożony z prezesa i 10 asesorów. Cały skład tych sądów pochodził z wyborów przez szlachtę. Instancją apelacyjną były gubernialne Izby Sądowe, cywilna i karne. Każda składała się z mianowanych prezesa, 2 radców i 2 asesorów. Do Izb Sądowych apelowano też od wyroków magistratów miejskich. Bez zmian pozostały przepisy procesowe i polski język postępowania sądowego⁵².

Na ziemiach II i III zaboru, przez krótki czas organizacja sądowa miała wszystkie cechy tymczasowości i była dosyć chaotycznym zlepkiem dotychczasowych i nowych, na ogół przejściowych, sądów i organów administracyjnych. Pozostawiono sądy ziemskie w powiatach i magistraty w miastach oraz Trybunał Litewski, w którym ustanowiono jednak urząd prokuratora. Sądy

⁴⁹ Ibidem, s. 7; I.N. Żukowicz, *Uprawlenie i sud...*, s. 304–308. Sądy ziemskie prowincjonalne powołano we wszystkich 6 miastach, w których były dotychczas sądy ziemskie i podkomorskie oraz w Mohylewie. Składały się każdy z prezesa, 3 sędziów, sekretarza i 2 kancelistów. Sądy ziemskie gubernialne tworzyli: sędzia główny, sędziowie (w liczbie odpowiadającej ilości prowincji), sekretarz i 3 kancelistów. W pierwszych ich składach znaleźli się w większości dotychczasowi sędziowie ziemscy i grodzcy.

⁵⁰ I.N. Żukowicz, *Uprawlenie i sud...*, s. 299–301.

⁵¹ Ibidem, s. 311–313.

⁵² *Historia państwa i prawa Polski*, t. III *od rozbiorów do uwłaszczenia*, pod red. J. Bardacha i M. Senkowskiej-Gluck, Warszawa 1981, s. 852.

orzekały w imieniu Katarzyny II, stosując materialne i procesowe prawo Rzeczypospolitej, ale, jak wyraźnie zaznaczono, sprzed konstytucji 3 maja. W końcu 1794 r. utworzono w Grodnie pod przewodnictwem generał-gubernatora inflanckiego, estońskiego i litewskiego ks. Mikołaja Wasiliewicza Repnina Litewski Wyższy Zarząd (*Litowskoje Wierchownoje Prawlenije*), dzielący się na cztery wydziały: skarbowy, cywilny, karny i ekonomiczny. Zarząd ten przez ponad pół roku wykonywał również funkcje wyższej instancji sądowej, do niego bowiem przysługiwała apelacja od wyroków Trybunału Litewskiego. Już jednak ukazem z 18 lipca 1795 r. polecono, aby sprawy rozpatrywane dotąd w trybie apelacji przez Zarząd, kierować do III departamentu Senatu Rządzącego⁵³.

Radykalną zmianę organizacji sądownictwa na zabranych przez Rosję ziemiach Rzeczypospolitej przyniosły już pierwsze miesiące panowania Pawła I. Przywrócił on w guberniach zachodnich sądownictwo funkcjonujące na tych ziemiach przed rozbiorem. Zapowiedź reorganizacji sądownictwa znalazła się w ukazie z 12 grudnia 1796 r. wprowadzającym nowy podział gubernialny, zaś w zatwierdzonych 31 grudnia 1796 r. etatach guberni białoruskiej, mińskiej, wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, uwzględniono już przywrócone sądy.

W miastach powiatowych były to sądy ziemskie⁵⁴, złożone z sędziego, dwóch podsędków i pisarza oraz podkomorskie (graniczne), złożone z podkomorzego, komornika i woźnego. Sądy ziemskie orzekały w pierwszej instancji w sprawach cywilnych i karnych, nie przywrócono bowiem w tych guberniach sądów grodzkich. Utworzone w miastach gubernialnych sądy główne, dzieliły się każdy na dwa departamenty (karny i cywilny) i składały z 2 przewodniczących, 2 radców z nominacji rządowej i 6 asesorów wybieranych przez szlachtę. W praktyce przewodniczących departamentów nazywano tradycyjnie marszałkami, zaś asesorów deputatami. Skargi na wyroki sądów głównych szły do III i IV departamentów Senatu⁵⁵.

W guberni litewskiej ukazem z 6 lutego 1797 r. przywrócono nie tylko sądy ziemskie i podkomorskie, ale również, dla spraw karnych, sądy grodzkie⁵⁶. Trybunał Litewski, nazwany teraz Sądem Głównym Litewskim, sądził przez pół roku w Grodnie i przez pół roku w Wilnie, zaś apelacje od

---

⁵³ I.A. Nikotin, op. cit., s. 12–16.

⁵⁴ W guberni kijowskiej, z powodu małej liczebności szlachty, w latach 1798–1800 jurysdykcji sądów ziemskich i podkomorskich w Czerkasach, Zwinoigródce, Taraszczy, Skwirze i Wasilkowie podporządkowano po 2 powiaty. Tylko powiaty kijowski i radomyński miały swoje odrębne sądy – I.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 211.

⁵⁵ I.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 211; I.A. Nikotin, op. cit., s. 17–18; *Istori-ja gosudarstwa...*, s. 194–195; W. Marczyński, op. cit., s. 98–101.

⁵⁶ W *Historii państwa i prawa Polski*, t. III, s. 853 błędnie, iż sądy grodzkie nie zostały przywrócone w guberni litewskiej, a w pozostałych guberniach zachodnich.

jego wyroków kierowane były, tak jak od pozostałych sądów głównych, do Senatu⁵⁷.

Zachowane zostały w miastach sądy magistratów miejskich, w których stosowano, zgodnie z ukazem z 11 września 1797 r., język polski i miejskie prawo procesowe i materialne. Instancją wyższą dla magistratów były sądy główne. Nowością było zapewnienie w magistratach miast wszystkich guberni zachodnich prócz litewskiej, 1/3 miejsc dla radnych wybieranych odrębnie przez ludność żydowską, niezależnie od jej liczebności w mieście. Pozostało też sądownictwo dominialne w dobrach prywatnych. Sprawy chłopów z dóbr skarbowych i duchownych oraz nie pozostającej w stosunku poddaństwa ludności wiejskiej, dla sądenia których za Katarzyny II utworzono specjalne sądy tzw. *niżnije ziemskie rasprawy*, teraz zlikwidowane, poddane zostały ukazem z 9 stycznia 1798 r. jurysdykcji szlacheckich sądów ziemskich⁵⁸.

We wszystkich sądach postępowanie i urzędowanie przebiegało w języku polskim. Jednak w sądach głównych, w składzie których zasiadali radcy i sekretarze z nominacji i od wyroków których służyła apelacja do Senatu, wyroki i postanowienia sporządzane były w dwu wersjach językowych – polskiej i tłumaczonej na rosyjski. W postępowaniu przed sądami utrzymano dawne litewsko-polskie przepisy procesowe i zwyczaje nie znane porządkowi prawnemu w Rosji lub od niego odmienne⁵⁹.

Obok przedstawionego systemu sądów funkcjonowały sądy nadworne. Ukaz z 6 lutego 1797 r. ustanawiał Sąd Nadworny w Wilnie dla guberni litewskiej, jako właściwy do rozpatrywania spraw o prawa władania starostwami, majątkami skarbowymi i miejskimi. Ukazem z 6 listopada 1797 r. dodano mu sprawy śledcze o przestępstwa urzędnicze, a 16 stycznia 1798 r. utworzono przy nim palestrę złożoną z 10 adwokatów, nie wprowadzając jednak przymusu adwokackiego. Sąd Nadworny dla guberni mińskiej, wołyńskiej i podolskiej utworzono ukazem z 27 września 1797 r., a ukazem z 17 września 1798 r. poddano jego jurysdykcji także sprawy z guberni kijowskiej. Sądy nadworne były też właściwe w sprawach o naruszenie przez władających starostwami interesów majątkowych zamieszkujących w nich Żydów. Od ich wyroków służyła apelacja do Senatu. Zlikwidowano sądy nadworne ukazem

⁵⁷ I.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 206; I.A. Nikotin, op. cit., s. 18–19. Jedynie w kadencji od 28 II 1798 r. do 28 III 1799 r. Sąd Główny Litewski zasiadał przez cały rok w Wilnie.

⁵⁸ I.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 203 i 222–223.

⁵⁹ Tak np. utrzymany został urząd woźnego i wykonywane przez niego czynności procesowe, rejestry spraw, wokandy, udział w procesie adwokatów stron i przyjmowanie od nich pisemnych wyjaśnień w sprawie (induktów); zachowano proces kontumacyjny i pieniężne kondemnaty, jak też postępowanie konkursowe (exdywizyjne). Sądy ziemskie i podkomorskie w guberniach zachodnich zachowały dotychczasowe terminy sądenia (roczyki i kadencje), z tą zmianą, że w sprawach karnych zbierały się niezwłocznie, zaś w sądach głównych nie było wakacji sądowych – patrz bliżej: I.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 207–211.

z 31 grudnia 1801 r., a sprawy z nich przeszły według właściwości do sądów ziemskich i głównych⁶⁰.

Skład wszystkich tych sądów, z wyjątkiem radców i sekretarzy sądów głównych i połowy składu sądów nadwornych, pochodził z wyborów przez szlachtę posesjonatów. Ukazem z 19 marca 1800 r. dopuszczono do wyborów również szlachtę nieposiadającą.

Sądownictwo w przyłączonym do Rosji w 1807 r. obwodzie białostockim zorganizowane zostało w roku 1808. W każdym z czterech powiatów utworzono dla spraw karnych sąd grodzki, złożony z mianowanego sędziego grodzkiego i 2 asesorów z wyboru przez szlachtę oraz dla spraw cywilnych – sąd ziemski (komisarz ziemski – sprawnik z nominacji i 2 asesorów szlacheckich z wyboru). W Bielsku i Sokółce były dla spraw cywilnych sądy powiatowe (każdy na 2 powiaty), złożone z wybieranych przez szlachtę sędziego i 2 asesorów. Sąd Główny w Białymstoku, tak jak pozostałe w guberniach zachodnich, dzielił się na dwa departamenty – karny i cywilny, złożone z mianowanego prezydenta oraz 2 radców i 2 asesorów, w połowie z nominacji i w połowie z wyboru przez szlachtę. Wyroki karne sądu głównego podlegały rewizji rządu obwodowego, od wyroków cywilnych przysługiwała natomiast apelacja do Senatu⁶¹.

Bez wątpienia powstanie listopadowe w Królestwie Polskim przyspieszyło decyzję o pełnej unifikacji ustrojowej i prawnej guberni zachodnich z pozostałymi ziemiami Cesarstwa. Aktem zmieniającym ustrój i system zarządzania guberni zachodnich był ukaz wydany 30 października 1831 r. Znosił on wszelkie odrębności w nazwach urzędów i sądów i wprowadzał nomenklaturę ogólnorosyjską przewidzianą w Ordynacji gubernialnej z 1775 r. Zgodnie z tym sądy główne przemianowane zostały na izby sądowe karne i cywilne, przewodniczący których byli już mianowani. Sądy ziemskie otrzymały nazwę powiatowych i w guberniach litewskich przejęły dodatkowo kompetencje zlikwidowanych sądów grodzkich. Ukaz przewidywał, że sprawnicy ziemscy i asesorowie w sądach powiatowych będą mianowani, ale już 30 stycznia 1832 r. szlachcie guberni białoruskich przywrócono prawo do ich wyboru. W prawobrzeżnych guberniach ukraińskich gubernatorzy mianowali składy sądów powiatowych w znacznym stopniu spośród urzędników rosyjskich.

Ukazem z 11 stycznia 1832 r. zniesiono urzędy podkomorzych, komorników, woźnych i chorążych, jako nie mające odpowiedników w guberniach

---

⁶⁰ I.N. Żukowicz, *Zapadnaja Rossija...*, s. 207 i 215–216; I.A. Nikotin, op. cit., s. 19–20; *Istorija gosudarstwa...*, s. 195; *Swod miestnych zakonow zapadnych gubernij*, projekt, izdali M. Pergamen i A. Nolde, S. Petersburg 1910, s. 242–243 – wyjaśnienie do § 1175.

⁶¹ *Historia państwa i prawa Polski*, t. III, s. 853–854; I.A. Nikotin, op. cit., s. 21; H. Mościcki, op. cit., s. 92–93.

wielkorosyjskich. W 1832 r. nakazano stopniowo, tak aby nie spowodować zahamowania biegu spraw, wprowadzać język rosyjski do postępowania sądowego w guberni kijowskiej, zaś ukaz z 1 czerwca 1832 r., wprowadzał od 1 stycznia 1833 r. język rosyjski do sądów w guberniach podolskiej i wołyńskiej. Pomimo tych zmian, postępowanie sądowe toczyło się nadal według starych przepisów⁶².

Ukazem z 3 grudnia 1833 r. utworzono we wszystkich guberniach zachodnich i w obwodzie białostockim, funkcjonujące od dawna w pozostałych guberniach Rosji, sądy sumienne (*sowiestnyje sudy*). Sądy te, złożone z mianowanego przez gubernatora spośród wybranych przez szlachtę kandydatów, sędziego oraz wybieranych przez szlachtę, mieszczan i chłopów skarbowych asesorów, sądziły sprawy majątkowe pomiędzy rodzicami a dziećmi, jak też sprawy o czary oraz przestępstwa popełnione przez chorych umysłowo i niepełnoletnich⁶³.

III. W 1833 r. zostały ukończone prace nad powszechnym prawodawstwem rosyjskim. Powstał zbiór liczący 30.920 aktów prawnych, nazwany *Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Impierii*, obejmujący czas od 1649 r., czyli daty *Sobornowo Ułożenija* do śmierci Aleksandra I, tj. manifestu z 12 grudnia 1825 roku. W oparciu o niego utworzono *Swod Zakonow Rossijskoj Impierii*, który w 15-tu tomach (z podziałem na osiem działów), zawarł całe ustawodawstwo dotyczące ustroju państwa, prawo administracyjno-policyjne i prawo karne. Prawo cywilne ujmował w dwojakim znaczeniu: szerszym, jako przeciwstawnym prawu publicznemu, obejmującym normy administracyjno-gospodarcze i węższym, tj. właściwe prawo cywilne, w tomie X, określanym jako *zakony graždanskije i mieżewyje*⁶⁴. Ta obszerna reorganizacja ustawodawstwa rosyjskiego rodziła od razu problem mocy obowiązującej *Zwodu Praw* na terenie Imperium. Pod tym względem wyróżniono w państwie pięć dużych okręgów terytorialnych, tj. Rosję właściwą, prowincje bałtyckie, kraj zachodni, Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Finlandzkie. Systemów prawnych w tych dwóch ostatnich osobnych państwach, będących w unii z Rosją, nie zaliczano do praw prowincjonalnych i mocy obowiązującej *Swod Zakonow* tam nie posiadał, aczkolwiek nie można nie zaznaczyć, iż jego część ustrojowo-polityczna była wspólna dla całego Cesarstwa. Natomiast na pozostałych obszarach wyraźnie dopuszczano wówczas istnienie praw tzw. wyjątkowych i praw pro-

⁶² *Istorija gosudarstwa...*, s. 196–197; I.A. Nikotin, op. cit., s. 24–27; *Swod miestnych zakonow...*, s. 243.

⁶³ *Code civil de l'Empire de Russie, traduit sur les éditions officielles par un jurisconsulte russe, et précédé...* par M. Victor Foucher.... Rennes, Paris MDCCCXLI, s. 85–86; *Istorija gosudarstwa...*, s. 196; I.A. Nikotin, op. cit., s. 27. Nazwa sądu wywodzi się od tego, iż orzekając w oparciu o przepisy prawa, miał on kierować się miłosierdziem i głosem sumienia.

⁶⁴ Por. W. Sobociński, op. cit., s. 136–137.

wincjonalnych. Te pierwsze miały źródło w ustawodawstwie rosyjskim i przewidywały modyfikacje prawa powszechnego w zależności od lokalnych potrzeb, a drugie określane jako *zakony miestnyje*, tworzyły dawne lokalne ustawodawstwa, obowiązujące w regionach kolejno wcielanych do Rosji, gdy w momencie ich przyłączenia otrzymywały sankcję cesarską. W stosunku do kraju zachodniego przyjęto również i tę ostatnią zasadę⁶⁵. Już zresztą dużo wcześniej, osmiokrotnie powoływano komisje *sostawlenija zakonow* dla ziem przyłączanych od Rzeczypospolitej: dla Małej Rusi w latach 1728, 1734, 1761, 1767, dla guberni białoruskich w 1775 r. i dla ziem II i III zaboru w latach 1804, 1808 i 1818. Warte odnotowania są, zwłaszcza prace komisji z lat 1804–1808 w ramach reform M.M. Sperańskiego, kiedy to pracami nad prawami dla kraju zachodniego kierowali wileński prawnik Adam Powstański i F. Dawidowicz, przy pomocy m.in. adiunkta Uniwersytetu Wileńskiego ekonomisty Jana Znoski. Powstański przygotował projekt *Swoda miestnych zakonow gubernii i oblastiej prisojediniennych ot Polski*, a Dawidowicz *Sobranije matorossijskich praw* w 1807 roku. Obydwa bardzo wyraźnie opierały się o III Statut Litewski, Zwierciadło Saskie, prawo chełmińskie i magdeburskie⁶⁶.

W 1826 r. prace ustawodawcze w Rosji podjął II oddział własnej kancelarii cesarskiej, pod naczelnym kierownictwem M.A. Baługiańskiego a faktycznym Sperańskiego. W cztery lata później, w 1830 r. zdecydowano, iż obok prac nad powszechnym prawem rosyjskim, prowadzić się będzie kodyfikację prawa zachodnich guberni. W tym celu wyodrębniono w kancelarii specjalną komisję w składzie zresztą dwuosobowym, tj. powołanych do II oddziału Ignacego Daniłowicza i Franciszka Malewskiego. Ten pierwszy był znakomitym znawcą prawa litewskiego, od 1823 r. profesorem prawa krajowego w Uniwersytecie Wileńskim, a w momencie nominacji, po skazaniu w procesie filomatów, wykładającym prawo rosyjskie i „miejscowe” w Charkowie, a drugi też prawnik, syn Szymona, rektora Uniwersytetu w Wilnie, skazany na stały pobyt w Rosji i osiadły w Petersburgu, założyciel „Tygodnika Petersburskiego” prowadził tzw. „metrykę litewską” przy III departamencie Senatu Rządzącego⁶⁷. W 1833 r. dodano im do pomocy Leopolda

---

⁶⁵ Te pierwsze znalazły się w *Zwodzie Praw*, a co do drugich prowadzono cały szereg prac kodyfikacyjnych (z częściowymi sukcesami), m.in. dla prowincji nadbałtyckich, Besarabii, Syberii (tzw. *Swod stiepanych zakonow*). Ibidem, s. 139–140, 153–154; także A. This, op. cit., s. 1–2.

⁶⁶ Por. *Istorija gosudarstwa...*, s. 198–199; A.E. Nolde, op. cit., s. 49 i n.; *Polski Słownik Biograficzny* (PSB), t. 28, z. 117, Wrocław 1985, s. 287–288 (biogram A. Powstańskiego, autorka R. Dutkova).

⁶⁷ A.E. Nolde, op. cit., s. 88–105; PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 412–414 (biogram I. Daniłowicza, autor T. Turkowski), t. 19, z. 81, Wrocław 1974, s. 313–315 (biogram F. Malewskiego, autorka Z. Makowiecka); H. Szymanowska-Malewska, *Dziennik (1827–1857)*, oprac. Z. Sudolski, Warszawa 1999, s. 519. *Metryka Litewska*, był to zbiór ksiąg kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego z XVI–XVIII wieku po rozbiorach przewieziony do Petersburga.

Ordyńskiego, absolwenta Uniwersytetu Wileńskiego, urzędnika z Ministerstwa Finansów⁶⁸. Przed tym niewielkim zespołem postawiono zadanie skodyfikowania materialnego i procesowego prawa cywilnego, biorąc za cel po pierwsze rozwikłanie chaosu w ustawodawstwie miejscowym poprzez skoordynowanie przepisów aktualnie obowiązujących, a po drugie usunięcie przepisów, które byłyby w konflikcie z prawem ogólnorosyjskim. Był to bardzo charakterystyczny kierunek prac – bowiem był on możliwy tylko w korelacji z prawem rosyjskim, a nie mógł w konsekwencji prowadzić do utrzymania bardziej wyrazistych odrębności. Jak pisano wówczas, „chodziło o to by pogodzić ze sobą prawo kraju zwyciężonego z prawem narodu zwycięskiego”⁶⁹. Daniłowicz z Malewskim w ciągu niecałych czterech lat stworzyli projekt *Swoda miestnych zakonow zapadnych gubernii*, czyli tzw. *Zwód zachodni* i w 1834 r. przedstawili go do oceny specjalnie powołanemu Komitetowi Rewizyjnemu, złożonemu z czterech przedstawicieli zachodnich guberni. W jego składzie decydującą rolę odgrywało znowu dwóch litewskich prawników, to jest wileński profesor prawa, następca I. Daniłowicza, Aleksander Korowicki i praktyk, urzędnik sądowy i administracyjny jeszcze z czasów Rzeczypospolitej Tadeusz Kukiewicz. Ten ostatni był zadeklarowanym patriotą litewskim i zwolennikiem Statutu Litewskiego⁷⁰. Komitet ten pracował do 1837 r. dokonując wielu poprawek merytorycznych i ostatecznie w 1838 r. gotowy projekt *Swodu* został zatwierdzony przez Radę Państwa⁷¹.

W rzeczywistości *Zwód zachodni* łączył normy prawa rosyjskiego z przepisami miejscowymi, nawet z tendencją do szerszego wprowadzania praw ogólnopństwowych. Jego systematyka i podziały wewnętrzne były identyczne z układem *Zwodu Praw Cesarstwa*⁷². *Zwód Zachodni* dzielił się na trzy części o łącznej liczbie 2070 artykułów. Pierwsza jego część, podzielona na dwie księgi licząca 196 artykułów, zawierała normy o statusie obywatelskim (*Zakony o sostojanijach*), zajmując się zdolnością prawną poszczególnych osób w ramach układu stanowego (szlachta, mieszczenie, duchowieństwo, chłopci), jak też cudzoziemców i mniejszości narodowych. Druga część, liczą-

⁶⁸ A.E. Nolde, op. cit., s. 114; H. Szymanowska-Malewska, op. cit., s. 531.

⁶⁹ A. This, op. cit., s. 16. Autor ten słusznie podkreślał, iż kodyfikacja praw prowincjonalnych mogła następować tylko po ustaleniu prawa ogólnorosyjskiego, jak też i fakt, że wcześniejsi kodyfikatorzy prawa dla kraju zachodniego zawsze wahali się między „wołą koordynacji tego co jest a pragnieniem stworzenia czegoś co chciałoby się mieć”.

⁷⁰ A.E. Nolde, op. cit., s. 120–126. Obok nich powołano jako przedstawicieli kraju południowo-zachodniego hr. Ksawerego Dunin-Sulistowskiego, byłego wojskowego i urzędnika i ziemianina Przesmyckiego (zapewne Adama – W.W.: por. T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 2, Warszawa 1979, s. 252–253). Obydwaj nie mieli wykształcenia prawniczego i nie znali prawa lokalnego, ale nominacja Przesmyckiego była o tyle ciekawa, iż przeciwko niemu były wyraźne zastrzeżenia policyjne za polski patriotyzm i nielojalność wobec władz carskich.

⁷¹ *Istoria gosudarstwa...*, s. 200; S. A.E. Nolde, op. cit., s. 120–140.

⁷² Eliminując sprzeczności był w tym sensie podporządkowany rosyjskiemu *Zwodowi Praw*. Por. A. This, op. cit., s. 19–20.

ca pięć ksiąg i 974 artykuły obejmowała właściwie prawo cywilne, w pierwszej księdze przedstawiając prawo rodzinne, w drugiej i trzeciej własność i sposoby jej nabywania, w czwartej umowy i w piątej pozasądowe wykonanie zobowiązań niespornych. Część trzecia, mająca trzy księgi i 896 artykułów dotyczyła procedury cywilnej wraz z postępowaniem wewnątrzsądowym. Twórcom *Zwodu Zachodniego* udało się jednak utrzymać w materialnym prawie cywilnym, odrębności wynikające ze Statutu litewskiego, czy szerzej zapożyczone z systemu prawa polsko-litewskiego. W niektórych też miejscach wyrażali bardziej nowoczesne, „republikańskie” tendencje. I tak z istotniejszych nowości przewidziano m.in. rozszerzenie zdolności do czynności prawnych, a zwłaszcza prawa do sądu dla ludności chłopskiej. W prawie rzeczowym szlachecka własność nieruchomości funkcjonować miała bez żadnych ograniczeń i Zwód utrzymywał także dawne prawa własności ziemi i zwierzchności nad chłopami pańszczyźnianymi dla szlachty pochodzenia niechrześcijańskiego (chodziło głównie o ludność tatarską). W odróżnieniu od Rosji, wyeliminowano też prawo bliskości krewnych przy umowie darowizny dóbr rodowych i nabytych podkreślając w tym przypadku, pełną swobodę działania dla darczyńcy. Generalnie najwięcej zapożyczeń polsko-litewskich zachowało się w księdze czwartej dotyczącej umów, choć z drugiej strony umowa kupna-sprzedaży była zgodna z porządkiem rosyjskim, zwłaszcza jeśli chodziło o tzw. *wotczyny*. Ważną też odmiennością od prawa Rosji było odrębne uregulowanie prawnego położenia mężatek, choć bardziej tradycyjne, bo pozostawiające żonę pod opieką męża z wymogiem posłuszeństwa i nie wprowadzenie rosyjskiej małżeńskiej rozdzielności majątkowej. Podobnie w instytucji opieki nad dziećmi przyznawano ją ojcu, bądź krewnym męskim a nie obydwójgu rodzicom. W prawie spadkowym z kolei polepszoano pozycję córek przy spadkobranii, ale też utrzymano ograniczenia praw spadkowych chłopów, zwłaszcza poprzez wyłączenie ich z dziedziczenia testamentowego⁷³. Jeśli chodzi o przepisy postępowania, to też utrzymywano zasady jawności i kontradyktoryjności procesu, jak również swobodną dyspozycję stron⁷⁴.

Zamiarem twórców *Zwodu Zachodniego*, łącznie ze Sperańskim, było wprowadzenie go w życie z dniem 1 stycznia 1839 roku. Tak się jednak nie stało i to głównie z powodów politycznych, na fali represji skierowanych przeciwko Polakom po powstaniu listopadowym. W otoczeniu Mikołaja I nie bez aprobaty samego cesarza i nowego (po śmierci Sperańskiego w 1838 r.), głównozarządzającego II Oddziałem Własnej Kancelarii Cesarskiej Dymitra Błudowa zwyciężyła myśl odrzucenia *Zwodu Zachodniego* i zastąpienie go normami ogólnorosyjskimi. Wskazywano, m.in. czynił to wspomniany już ge-

⁷³ A.E. Nolde, op. cit., s. 141–174, *Istorija gosudarstwa...*, s. 200–201; *Swod miestnych zakonow...*, passim.

⁷⁴ Por. W. Sobociński, op. cit., s. 153.

nerał-gubernator kijowski Bibikow, na niebezpieczeństwo antyrosyjskości i zarzewia ciągłych niepokojów, jakie przynosiłoby utrzymywanie odrębnego, nawet tylko pośrednio, prawa litewsko-polskiego. Prawo to ciągle przypominałoby odmienną historię tych ziem i nie bez przyczyny, jeden z jego krytyków zdecydowanie zaznaczał: *Każdyj Poliak, ukazywaja synu swojemu na Swod etich praw skaziet: wot obłomki naszej narodnoj niezawisimosti, pohiszcziennoj u nas Russkimi*⁷⁵. Podkreślano też, że mimo wszystko samo prawo litewsko-polskie obce jest systemowi rosyjskiemu i taki separatyzm prawniczy, zwłaszcza chroniący tradycyjne instytucje winien zostać w imię interesów państwowych Rosji zlikwidowany. W wyniku dyskusji, którą obszernie referuje A. E. Nolde, Komitet Ministrów wyraził opinię o odrzuceniu *Zwodu Zachodniego*⁷⁶.

Ukazem z 25 czerwca 1840 r. wprowadzony został w pozostałych sześciu guberniach zachodnich i obwodzie białostockim, rosyjski *Zwód Praw* i uchylone obowiązujące dotychczas prawa litewsko-polskie⁷⁷. Wraz z tym, językiem rozprawy i urzędowania sądów stał się wyłącznie język rosyjski. Od tej daty, w ciągu dwóch lat Rosjanie na ziemiach utraconych przez Polskę w wyniku trzech rozbiorów wprowadzili własne prawo cywilne i karne, materialne i procesowe. Ma się rozumieć, iż wszystkie późniejsze zmiany prawa w Rosji obejmowały i kraj zachodni. Tak było i z kodeksem kar głównych i poprawczych z 1845 r. od razu obowiązującym na tych terytoriach – w odróżnieniu od Królestwa Polskiego, gdzie wprowadzono go w dwa lata później i w wersji skróconej. Jeśli chodzi o wymiar sprawiedliwości, to sądownictwo graniczne przestało istnieć od razu, a 4 grudnia 1840 r. ujednotwiono skład sądów powiatowych w guberniach zachodnich z ogólnorosyjskimi. Tworzyli je sędzia, dwóch asesorów wybieranych przez szlachtę i jeden asesor z nominacji. Wkrótce uzupełniono też system sądowy sądami dla chłopów z dóbr skarbowych – wiejskimi (sielskimi) i gminnymi (wołostnymi), orzekającymi w sprawach cywilnych o wartości powództwa do 15 rubli i karnych, o przestępstwa zagrożone karą grzywny do 3 rubli, aresztu do 7 dni lub chłosty do 30 różg. Sądy te mogły stosować w orzecznictwie miejscowe zwyczaje, a na ich czele stali urzędnicy administracji lokalnej – starosta (*starszina*) wiejski i głowa *wołostny*⁷⁸.

Warto jednak zaznaczyć, iż gdy w 1842 r. wydawano nową edycję rosyjskiego *Zwodu Praw*, to specjalnym ukazem włączono do niego osobno przepisy dla lewobrzeżnych guberni czernichowskiej i połtawskiej wzięte ze

⁷⁵ A.E. Nolde, op. cit., s. 240.

⁷⁶ Ibidem, s. 230–253.

⁷⁷ W tekście ukazu gubernie zachodnie były już wprost nazwane “izdriewle russkimi po proischozdieniu, nrawam i nawykach ich żitielej” – I.A. Nikotin, op. cit., s. 29. Jego pełny tekst por. *Chronologiczeskij ukazatel...*, s. 492–494.

⁷⁸ *Istorija gosudarstwa...*, s. 197; I.A. Nikotin, op. cit., s. 29–30.

Zwodu Zachodniego, w liczbie 53 (na ogólną 3979), dotyczące prawa spadkowego i rodzinnego. Pozostałe normy cywilne i karne były oczywiście ogólnorosyjskie. Dziś też w literaturze ukraińskiej podkreśla się, iż w praktyce sądowej prawobrzeżnej i lewobrzeżnej Ukrainy jeszcze przez długi czas, posługiwano się prawami i zwyczajami miejscowymi w sądownictwie chłopskim i stosunkach rodzinnych⁷⁹.

IV. Tak jak w dziedzinie prawa rok 1840 dla Kraju Zachodniego był datą graniczną, to w kwestiach ustroju sądów należy jeszcze zwrócić uwagę na rosyjską reformę sądową za Aleksandra II.

Nowoczesne, oddzielone od administracji i odpowiadające standardom europejskim sądownictwo otrzymała Rosja, wraz z nowymi prawami procesowymi, w ustawach sądowych z 1864 r. Na terenie guberni zachodnich nową organizację sądową, zaczęto stopniowo wprowadzać dopiero w 1871 r., przy czym był to proces trwający 13 lat. Początkowo tworzone tylko sądownictwo pokojowe, złożone z sędziów pokoju w miastach i powiatach oraz zjazdów sędziów pokoju i nie powiązane instancyjnie z sądownictwem ogólnym. Jednak w guberniach zachodnich, z przyczyn politycznych, odstąpiono od zasady wyboru sędziów pokoju, zastępując ją mianowaniem przez Ministra Sprawiedliwości. Szło o obsadzenie tego urzędu sądowego osobami narodowości rosyjskiej, czego zasada wyboru przez społeczeństwo nie zapewniała. W stosunku do tego urzędu sądowego zrezygnowano też z zasady nieusuwalności sędziego, mianując sędziów pokoju na 3 lata i podporządkowując ich przepisom ustawy o służbie urzędników państwowych.

Sądownictwo ogólne, właściwe w sprawach cywilnych i karnych większej wagi, zaczęto wprowadzać w 1880 r. od utworzenia kijowskiego okręgu sądowego, obejmującego 3 sądy okręgowe w guberniach kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej oraz Izbę Sądową w Kijowie. W 1883 r. utworzone sądy okręgowe w guberniach wileńskiej, witebskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej i mohylewskiej oraz Izbę Sądową w Wilnie. Względy rosyjskiej polityki narodowościowej, przesądziły też o ograniczeniu udziału ludności żydowskiej w przewidzianych nowymi przepisami sądach przysięgłych. Specjalne, skomplikowane przepisy o zestawianiu list ogólnych i list kolejności zasiadania sędziów przysięgłych, zapobiegały przekroczeniu w składzie ławy liczby sędziów żydowskich wyższej, aniżeli procentowy udział Żydów w ludności guberni⁸⁰.

⁷⁹ *Istorija gosudarstwa...*, s. 201–202.

⁸⁰ N.N. Jefremowa, *Ministerstwo Justicii Rossijskoj Impierii 1802–1917 g.g.*, Moskwa 1983, s. 94–96; *Istorija gosudarstwa...*, s. 224; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. IV *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982, s. 221–222. Z udziałem sędziów przysięgłych rozstrzygane były w sądach okręgowych sprawy o przestępstwa zagrożone karą połączoną z utratą lub ograniczeniem praw stanu. Od wyroków sądu okręgowego wydanych z udziałem przysięgłych nie przysługiwała apelacja do izby sądowej, a jedynie kasacja do Senatu (art. 201 i 853 ust. post. sąd. karnego z 1864 r.).

Wraz z nowymi sądami weszły w życie przepisy ustawy postępowania sądowego karnego i ustawy postępowania sądowego cywilnego z 1864 r.

Były to kodyfikacje procesowe nowoczesne, uwzględniające zmiany zachodzące w burżuazyjnym prawie procesowym w Europie w XIX wieku. Ustawa postępowania karnego zastępowała obowiązujący dotychczas w Rosji proces inkwizycyjny – mieszany. Postępowanie przygotowawcze (zwane w ustawie wstępnym), mogło przybrać postać dochodzenia (prowadzonego przez organy policyjne) albo śledztwa, które prowadził sędzia śledczy pod nadzorem prokuratora. W tej fazie procesu dominowała zasada śledcza. Rozprawa natomiast była ustna i jawna (z możliwością ograniczenia jawności), z zasadniczą równością stron. W postępowaniu przed sądami okręgowymi w określonych sprawach przewidziano udział sędziów przysięgłych.

Ustawa postępowania cywilnego stała na gruncie zasad publiczności, bezpośredniości oraz ustności i jawności rozprawy, która mogła być uchylona na wniosek stron. W procesie cywilnym, przy obowiązującej zasadzie kontryktoryjności pojawiły się elementy materialnego kierownictwa procesem przez sędziego (zasada instrukcyjna). Sąd cywilny orzekał w oparciu o swobodną ocenę dowodów. Obie procedury przewidywały apelację od wyroków sądów I instancji (nie była ona dopuszczona tylko od wyroków karnych sądów okręgowych wydanych z udziałem sędziów przysięgłych) oraz jako nadzwyczajny środek odwoławczy od wyroków ostatecznych – kasację do departamentów kasacyjnych Senatu.

Wprowadzanie nowego sądownictwa w guberniach zachodnich przypa-
dło na czas, gdy w Rosji rozpoczął się już odwrót od wielu liberalno-demokratycznych instytucji, wprowadzonych ustawami sądowymi z 1864 r. do organizacji sądowej i procesu sądowego. W ramach tej tzw. kontrreformy, prawem z 12 lipca 1889 r. zlikwidowano w 37 guberniach sądownictwo pokojowe w powiatach, a kompetencje powiatowych sędziów pokoju oddano naczelnikom ziemskim, od wyroków których przysługiwała apelacja do tzw. sekcji sądowych zjazdów powiatowych. Składały się one z powiatowego marszałka szlachty (*predwoditel dworianstwa*), sędziego sądu okręgowego, miejskich sędziów pokoju i naczelników ziemskich i zastąpiły dotychczasowe zjazdy sędziów pokoju. Tym samym nastąpił odwrót od wyrażonej w ustawach sądowych z 1864 r. fundamentalnej zasady organizacji sądowej, a mianowicie oddzielenia sądów od administracji⁸¹. Sędziów pokoju przywrócono w Rosji dopiero prawem z 15 czerwca 1912 r., jednak z jego realizacją nie spieszo się. Do wybuchu wojny w 1914 r. wprowadzono ich tylko w 13 guberniach, a do 1917 r. – w dwudziestu, gdy całe państwo dzieliło się wówczas na 97 guberni i obwodów (*oblastiej*). Wśród pierwszych

---

⁸¹ N.N. Jefremowa, op. cit., s. 123; K. Grzybowski, op. cit., s. 222.

13 guberni, w których mianowano do 1914 r. sędziów pokoju znalazły się też trzy gubernie zachodnie – kijowska, podolska i wołyńska⁸².

W sumie posługiwanie się odrębnym prawem po rozbiorach jeszcze przez dwa pokolenia ludności miejscowej na kresach wschodnich I Rzeczypospolitej, jak i sporządzenie *Zwodu Zachodniego*, dowodnie świadczyły o znaczących i aktualnych wartościach III Statutu Litewskiego jeszcze w XIX stuleciu i o dalszej atrakcyjności polskich form sądowych⁸³. Kres systemowi prawa litewsko-polskiego położyły wydarzenia polityczne i podporządkowanie ustawodawstwu rosyjskiemu, ale dla mieszkańców ziem wschodnich dawne normy stanowiły symbol przeszłości i odrębności, do której nawiązywać będą i w stuleciu następnym Polacy, ale też i narody Litwy, Białorusi i Ukrainy.

---

⁸² N.N. Jefremowa, op. cit., s. 142; K. Grzybowski, op. cit., s. 216 przyp. 8 i 222.

⁸³ Por. Uwagi J. Bardacha, *O III Statucie w dobie porozbiorowej* (op. cit., s. 69–71), które tu w pełni należy podzielić.

LE DROIT ET LES TRIBUNAUX SUR LES TERRITOIRES ORIENTALES DE LA POLOGNE ANCIENNE AU XIXe SIÈCLE

Résumé

En résultat de trois partages en 1772, 1793 et en 1795, les territoires orientales de la Pologne ancienne ont été incorporé à l'Empire Russe. Imposés par le gouvernement russe, le droit et l'organisation de l'administration de la justice se sont changés en résultat des circonstances et des faites politiques. Tous les changements de ceux-ci avaient comme but l'intégration les anciens territoires de la République polono-lituanienne avec l'Empire tsarist. Leur progrès résultait de la situation politique existante dans les gouvernances (en russe «gubernias») occidentales de l'Empire ainsi que de l'évolution constitutionnelle de la Russie. Jusqu'aux années 1830–1831 tous ces territoires gardaient leur identité. Les institutions polonaises y fonctionnaient jusqu'à l'an 1840, bien qu'il y avait les différence entre les régions. Le code du droit lituanien, appelé le «Statut lituanien III, de 1588, y restait en vigueur, malgré l'introduction de la législation russe surtout en droit pénal. En 1833, ont été finis les travaux du la codification de législation impériale en forme du «Swod Zakonow» («Code des lois»). Ce code a été officiellement introduit en vigueur dans les «gubernias» occidentales de l'Empire en 1840. Sous le règne d'Alexandre II, y est entrée en usage une réforme russe de l'administration de la justice. Il faut souligner que l'introduction de l'organisation nouvelle de la justice dans les gouvernances occidentales de l'Empire Russe était réalisée plutôt au mauvais moment. En Russie dans les années 70 du XIXe siècle, se manifestait le recul des institutions libérales et démocratiques introduites à l'appareil de la justice par les lois de 1864. Vus au cours du XIXe siècle les changements en droit et dans l'administration de la justice qui avaient lieu sur les territoires de la République Polono-Lituanienne incorporés à la Russie prouvent des valeurs bien stables du droit lituanien codifié dans le Statut III de 1588.